mıştır. Müellif üçüncü fasılda "tasdik" ile "tekzip" terimlerinin tanımlarını yapmakta; bu münasebetle tasdik ve tekzibe konu olan varlığı da zâtî, hissî, hayalî, aklî ve şibhî şeklinde beş bölüme ayırarak incelemekte; dördüncü fasılda da bu beş nevi varlığın te'vil ile münasebetini ele almaktadır. Gazzâlî beşinci fasılda, nasların zâhirine titizlikle bağlı kalma gayreti içinde olanların bile zaman zaman te'vile başvurma zaruretini hissettiklerini, bu metodun önemli temsilcisi Ahmed b. Hanbel'den örnekler verip ortaya koymaya çalışmaktadır. Eserin altıncı faslında, te'vilin mutlaka belirli prensiplere bağlı kalınarak yapılmasının ve te'vil konusunda muhatabın seviyesinin dikkate alınmasının gereği ile avam-havas ayırımının önemi üzerinde durulmuştur. Gazzâlî bu fasılda bazı te'vil kaidelerini özet olarak verdikten sonra ayrıntılı bilgi için *el-Kıstâsü'l-müstakīm*, *Mihakkü'n-nazar* adlı eserlerine gönderme yapar. Te'vilin kısımlarının incelendiği yedinci fasılda, temel itikadî esasların dışında kalan bazı önemsiz meselelerle ilgili isabetsiz yorumların tekfiri gerektirmeyeceği, ancak İslâm'daki önemli akaid esaslarıyla alâkalı konularda kesin delile dayanmadan nasların zâhirî mânalarını tahrif edecek şekilde te'vile kalkışanların tekfir edileceği belirtilir. Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife*'sinde İslâm filozoflarının bazı görüşleri için sıraladığı tekfir maddelerini burada da tekrarlar. Müellif bu faslın devamında "zındık" teriminin mutlak ve mukayyet şeklinde bir ayırıma tâbi tutulabileceğini belirterek her iki zındık grubun arasındaki farkları inceler. Tekfiri gerektiren ve gerektirmeyen hususları izah etmenin ciltler dolusu yazmayı icap ettireceğini belirten Gazzâlî, eserinin sekizinci faslında okuyucularına ehl-i kıbleyi tekfir etmekten kaçınmaları tavsiyesinde bulunduktan sonra tekfir konusunda uyulması gereken ana ilkeyi de belirler. Buna göre "usûl-i selâse" denilen Allah'a, nübüvvete ve âhirete iman esasları ile tevâtüren sabit olmuş aslî ve fer'î konulara yönelik bütün red ve inkârlar apaçık küfür, bu ana esasların ayrıntılarına ilişkin meselelerle ilgili red ve inkârlar ise hata ve bid'attır. *Faysalü't-tefrika*'nın dokuzuncu faslında bir kişiyi veya bir grubu tekfir etmeden önce göz önünde bulundurulması gereken hususlar incelenir. Eserin onuncu faslında avamı tekfir eden bazı kelâm âlimleri tenkit edilmekte, kelâm ilminin ve bu ilmin kullandığı ince metodun herkes tarafından kavranamayacağı belirtilmekte, halkı irşat edip imanını güçlendirmek için Kur'an'ın "güzel öğüt" tavsiyesinin yerine getirilmesi istenmektedir. On birinci fasılda hiçbir kimsenin ilâhî rahmeti daraltmaya hakkı bulunmadığı ifade edilmekte, kendilerine İslâm daveti ulaşmamış olan fetret ehli hakkında dikkate değer tesbit ve gruplandırmalar yapılmaktadır. On ikinci fasılda bir kişiyi tekfir ederken aklın mı yoksa nassın mı esas alınması gerektiği hususuna cevap aranmaktadır. Eserin son faslında ise bir müslümana kâfir diyen kimsenin imanî durumunun ne olacağı meselesi tartışılmakta, Hz. Peygamber'in konuya ışık tutan, "İki müslümandan biri diğerini küfürle itham ederse bu iddia mutlaka ikisinden birine râci olur" anlamındaki hadisi (Müslim, "Îmân", 111; Tirmizî, "Îmân", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15) incelenmektedir.

Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan *Faysalü't-tefrika*'nın (Abdurrahman Bedevî, s. 166; Brockelmann, I, 539) birçok baskısı yapılmıştır (meselâ Bombay 1283; Kahire 1319, 1325, 1328). Eserin en ciddi ilmî neşri, Gazzâlî ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Süleyman Dünyâ tarafından gerçekleştirilmiştir (Kahire 1381/1961). Nâşir kitabın baş tarafına Gazzâlî'nin hayatı ve özellikle bu eseriyle alâkalı bazı değerlendirmeler ihtiva eden bir bölüm, son kısmına da Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inden yaptığı alıntıları eklemiş; Berâhime, Seneviyye, zenâdıka ve dehriyye gibi fırkalar hakkında bilgi vermiştir. Süleyman Dünyâ'nın bu çalışması A. Turan Arslan tarafından *İmam Gazâli ve İman-Küfür Sınırı* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1992). Bursalı Mehmed Tâhir, Türk tasavvuf dünyasında daha çok Salâhî Efendi olarak tanınan Abdullah Salâhî Uşşâkī'nin (ö. 1196/1782) *Faysalü't-tefrika*'yı Türkçe'ye tercüme ettiğini kaydeder (*Osmanlı Müellifleri*, I, 105). Süleyman Uludağ da eseri *İslâmda Müsamaha* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1972). Bu tercümenin sonunda Gazzâlî'nin aynı konuyla ilgili *el-Kānûnü'l-küllî fi't-te'vîl* adlı bir başka risâlesinin tercümesi de yer almaktadır.

Şarkiyatçıların dikkatini çeken *Faysalü't-tefrika*, Hans-Joachim Runge tarafından *Untersuchung über die Unterscheidung von Islam und Ketzerei* başlığıyla Almanca'ya çevrilmiştir (Kiel 1938). Gazzâlî ile ilgili çalışmaları bulunan İspanyol müsteşriki Asin Palacios ise *Faysalü't-tefrika*'nın özet bir tercümesini, Gazzâlî'nin *el-İktisâd fi'l-i'tikād* adlı eserinin İspanyolca tercümesi olan *El Justo medio en la creencia* içinde vermiştir (Madrid 1929).

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "Îmân", 111; Tirmizî, "Îmân", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15; Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika* (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire 1381/1961; a.mlf., *el-Müstasfâ*, Kahire 1934, I, 117; a.mlf., *el-Münkız mine'd-dalâl*, İstanbul 1287, s. 23; Kādî İyâz, *eş-Şifâ'*, II, 1065; *Keşfü'z-zunûn*, I, 1304; *Îzâhu'l-meknûn*, I, 300; *Osmanlı Müellifleri*, I, 105; Brockelmann, *GAL*, I, 539; F. Jabre, *La Notion de certitude selon Ghazali*, Paris 1958, s. 406-435; Yusuf Ziyâeddin Ersal, *Vahiy ve Risâlet*, Ankara 1960, s. 17-19, 29-33; Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellefâtü'l-Gazzâlî*, Küveyt 1977, s. 166-167; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1985, s. 273, 281-282; L. Gardet, "Les Noms et les statuts", *St.I*, V (1956), s. 72, dipnot 3; Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 752-753; W. Montgomery Watt, "al-Ghazālī", *EI²* (İng.), II, 1040.

EMRULLAH YÜKSEL

FÂZIL AHMED PAŞA

(bk. KÖPRÜLÜZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA).

FAZIL AHMET AYKAÇ

(bk. AYKAÇ, Fazıl Ahmet).

FÂZIL-ı ENDERÛNÎ

(bk. ENDERUNLU FÂZIL).

FÂZIL MUSTAFA PAŞA

(bk. KÖPRÜLÜZÂDE FÂZIL MUSTAFA PAŞA).

FÂZIL PAŞA, Mustafa

(bk. MUSTAFA FÂZIL PAŞA).

FAZÎLET

(الفضيلة)

İnsanın iyilik yapmasını ve kötülükten uzak durmasını sağlayan ruhî yetenekler için kullanılan bir ahlâk terimi.

Fazîlet kelimesinin türetildiği **fazl** kelimesi masdar olarak "artmak, fazlalaşmak, üstün olmak", isim olarak ise "eksikliğin (naks) zıddı, artık, fazlalık, ihsan" gibi mânalara gelir (bk. FAZL). Klasik sözlüklerde fazlın ileri derecesine fazilet dendiği belirtilmiştir (*Lisânü'l-'Arab*, "fzl"

md.; Fîrûzâbâdî, *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*, "fżl" md.; *Tâcü'l-ʿarûs*, "fżl" md.). Râgıb el-İsfahânî, felsefe kültürünün geliştirdiği anlayışın etkisiyle fazilet terimini "insanın başkalarından üstün ve imtiyazlı olmasını sağlayan durum, kişiyi mutluluğa götüren şey" diye tarif etmiş ve bunun zıddına **rezîlet** denildiğini belirtmiştir (*eẕ-Ẕerîʿa*, s. 132).

Fazilet kavramının bir terim olarak ahlâk literatüründe sonradan kazandığı kapsamlı mânalar âyet ve hadislerde geçmemekle birlikte birçok âyet ve hadiste çeşitli ahlâkî faziletlere geniş şekilde yer verilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in genelinde adalet, itidal, hoşgörü, doğruluk ve dürüstlük, azim ve sebat, ülfet, kardeşlik ve dostluk, sevgi ve dayanışma, barışçılık, cömertlik, tövbe, tevekkül, kanaatkârlık, itaat ve teslimiyet, hikmet, hayırda yarışma, güler yüzlülük, ölçü ve tartıda dürüst davranma, selâmlaşma, ağırbaşlılık, cesaret ve kahramanlık gibi birçok faziletli tutum ve davranış üzerinde durulmuştur. Ayrıca bazı âyetlerde özellikle faziletlerin işlendiği görülür. Meselâ Âl-i İmrân sûresinde (3/133-135) Kur'an'ın temel fazilet olarak ısrarla vurguladığı takvâya sahip olanlardan bahsedilirken bunların başlıca nitelikleri şöyle sıralanır: Bollukta da darlıkta da mallarını Allah için harcarlar, öfkelerine hâkim olurlar, insanları bağışlarlar, kötülükte ısrar etmezler. Bu âyetlerde cömertlik, hilim, affetme ve tövbe erdemlerinin yer aldığı görülür. Bakara sûresinin bir âyetinde (2/177) Kur'an'ın diğer bir temel ahlâk kavramı olan birrin kapsamı içinde iman, ibadet ve hayır severlik konuları yanında ahde vefa, sabır, metanet, doğruluk ve takvâ faziletlerine işaret edilir.

Hadis mecmualarında çeşitli faziletlere dair pek çok hadis bulunmaktadır. Özellikle "Kitâbü'l-Edeb" ve "Kitâbü'l-Bir" başlıklı bölümlerin ağırlıklı konuları arasında ana babaya itaat, hısım akrabayı ziyaret (sıla-i rahim), kardeşlik, dostluk, sevgi, dayanışma ve yardımlaşma, insanlarla iyi geçinme, doğru sözlülük, adalet ve ihsan, misafirperverlik, hayâ, vera' ve takvâ, tövbe, tevekkül, tevazu, hilim, sabır, şükür gibi ahlâkî faziletler de yer alır. Tahâret, zekât, ticaret, hibe, cihad, zühd, rekāik, istîzan, selâm, imâre gibi konulara dair bölümlerde de bu faziletler hakkında hadisler nakledilmiştir. Ayrıca geçmiş peygamberler, Hz. Muhammed, Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali ile diğer sahâbîlerin ahlâk ve şahsiyetlerinin tanıtıldığı "fezâil" veya "menâkıb" başlığını taşıyan bölümlerde İslâm ahlâkında fazilet sayılan niteliklere dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanında ameller, vakitler, şahıslar, şehir, ülke ve milletlerin faziletlerine dair müstakil kitaplar da kaleme alınmıştır (bk. FEZÂİL). Daha sonraki dönemlerde yazılan ahlâk, edep, mev'iza ve hikemiyat türü eserlerde faziletler hakkında bilgi verilirken ilgili âyetler yanında hadis literatüründen de geniş ölçüde faydalanılmıştır.

Felsefî literatürün dışındaki ilk dönemlere ait İslâmî kaynaklarda fazilet kelimesi "ahlâkî erdem" anlamında nâdiren kullanılmıştır. Meselâ İbnü'l-Mukaffa'ın *el-Edebü'l-kebîr*'inde bu anlama yakın bir konumda birkaç defa geçmektedir. Bu kaynaklarda ahlâkî faziletleri topluca ifade etmek üzere daha ziyade "mehâsin" ve "mekârim", reziletler için de "mesâvî" ve "mesâlib" kelimeleri kullanılmıştır. Ayrıca edep ve âdâbın çok geniş kapsamına faziletler de girmekteydi (bk. EDEP). Câhiz'in *el-Meḥâsin ve'l-eżdâd*, İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakī'nin *el-Meḥâsin ve'l-mesâvî*, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī'nin *el-Âdâb*, Muhammed b. Ca'fer b. Sehl el-Harâitî'nin *Mekârimü'l-aḫlâḳ ve meʿâlîhâ* adlı kitapları bu tür eserlerden bazılarıdır. Geniş anlamda ahlâkî mahiyetteki bu eserlerde genellikle İslâm kültüründe benimsenmiş olan erdemler ve bunların zıtları olan kötülükler bir tasnife tâbi tutulmadan sıralanmış; her bir fazilet veya rezilet hakkında fikrî ve felsefî tahlile girişilmeden âyet ve hadislerle Arap-İslâm büyüklerinin hikemî mahiyetteki sözlerinden alıntılar yapılarak antolojik bilgiler verilmiştir. Meselâ Câhiz'in *el-Meḥâsin ve'l-eżdâd*'ındaki konulardan çoğu dile hâkim olma, sır saklama, istişare, teşekkür, sıdk, af, sabır, sevgi, dostluk, arkadaşlık, iyimserlik, vefa, cömertlik, yiğitlik, vatan sevgisi, Allah'a güven, nasihat, zühd gibi geleneksel İslâm ahlâkında benimsenmiş olan erdemleri ihtiva etmektedir. Bu tür eserlerde fazilet ve reziletlerin sayısı farklılık arzetmekle birlikte geniş ölçüde konu ve metot benzerliği görülür.

Fazilet kelimesinin özellikle ahlâkî erdemleri ifade eden bir terim olarak kullanılması ve sistematik bir fazilet teorisinin oluşması felsefî kültürle birlikte başlamıştır. İlk İslâm filozofu Kindî, felsefî terimleri açıkladığı *Risâle fî ḥudûdi'l-eşyâʾ ve rüsûmihâ* adlı eserinde en geniş yeri ayırdığı "el-Fezâilü'l-insâniyye" başlığı altında fazileti "insana has değerli huy" şeklinde tarif etmiştir. Kindî eski filozofların felsefe tariflerini sıralarken felsefenin insanı tam faziletli kılan bir disiplin olduğunu belirtir; diğer bir tarifi açıklarken de tutkuları öldürmeyi faziletin yolu sayar ki bu ifadelerde fazilet, İslâmî literatürde muhtemelen ilk defa Latince **virtus** (İng. virtue, Fr. vertu) teriminin karşılığı olan ve yeni Türkçe'de **erdem** kelimesiyle karşılanan bir ahlâk terimi olarak kullanılmıştır. Kindî insana has gerçek faziletleri nefsin iyi huyları ve bunların ahlâkî kalitesine göre dışa yansıyan adaletli davranışlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Ayrıca yine ilk defa Kindî, Eflâtun'dan beri devam eden anlayışa uygun olarak ruha (nefis) ait dört temel faziletten söz etmiş, bunlardan hikmeti düşünme gücünün, yiğitliği galebe gücünün faziletli oluşu saymıştır. İffetin hangi psikolojik yetenekten kaynaklandığını belirtmemişse de bununla ilgili tarifi dikkate alındığında arzu (şehvet) gücünün dengeli oluşunu iffet sayan geleneksel görüşü benimsediği ortaya çıkar. Kindî, Aristo ahlâkından hareketle bu temel faziletlerden her birinin fazlalık (ifrat) ve eksiklik (taksir) şeklindeki iki aşırı ucun ortası olduğunu belirtmektedir. Şu halde her fazilet bir dengedir (itidal) ve ister fazlalık isterse eksiklik şeklinde olsun her aşırılık bir rezilettir. Kindî galebe gücünün dengeli olmasıyla meydana çıkan fazilete yiğitlik (necdet) adını vermişse de sonraki kaynaklarda bu şecaat olarak yaygınlık kazanmıştır; aynı şekilde filozofun itidal dediği dördüncü fazilet daha sonra adalet adıyla anılmıştır. Kindî adaleti, sonraki anlayışa göre ruhun ahlâkî yatkınlıkları veya melekeleri arasındaki uyum yerine bu yatkınlıklardan kaynaklanan fiil ve hareketlerin pratik değeri olarak düşünmüştür ki bu tamamıyla Aristocu bir yaklaşımdır. Nitekim Aristo'da olduğu gibi Kindî'ye göre de fiil ve hareketler bir haksızlık ve zulüm içeriyorsa rezilet halini almış olur. Böylece fazilet gibi rezilet de hem ruhun kötü nitelikleri, hem de bunlardan kaynaklanan haksız fiiller için kullanılmıştır.

Fârâbî, en yüksek mutluluğa ulaşmanın bir aracı saydığı fazileti Kindî'den oldukça farklı bir yaklaşımla ele almıştır. Filozof, *Taḥṣîlü's-saʿâde* adlı eserinde mutluluğa ulaştıracak meziyetleri nazarî faziletler, fikrî faziletler, ahlâkî faziletler ve pratik maharetler şeklinde

dörde ayırmıştır. Nazarî faziletler, akıl gücünün bilmeye konu olan varlık ve olaylara yöneltilmesi suretiyle kazanılan zihnî gelişme ve bilgi zenginliğidir. Fikrî faziletler düşünme gücünün ferde, topluma, ülkeye en faydalı ve hayırlı olanı arayıp bulması için olanca gücünü sarfetmesiyle kazanılan erdemlerdir. Bu güç yüksek bir gayeye yönelik olarak düşünce üretirse buna fikrî fazilet denir, fakat kötü bir gayeyi gerçekleştirmek için çalışırsa böyle adlandırılamaz. Çünkü bu durumda düşünme faaliyeti artık faziletli olma niteliğini kaybetmiştir (*Taḥṣîlü's-saʿâde*, s. 68-69). Fârâbî, düşünme gücünün bu şekilde kötüye kullanılmasına filozofların "hubs, hile, mekîde" gibi rezilet ifade eden isimler verdiğini belirtir (*Fuṣûlü'l-medenî*, s. 164). Ahlâkî faziletlere gelince, Fârâbî konuyu ele aldığı *Taḥṣîlü's-saʿâde*'de bu faziletlerin açık bir tasnifini vermemiştir. Ancak *Fuṣûlü'l-medenî*'de Eflâtun ve Aristo anlayışına uygun bir fazilet tarifi ve tasnifi bulunmaktadır. Buna göre fazilet, "nefsin biri fazlalık, diğeri eksiklik olmak üzere ikisi de rezilet olan iki aşırı eğilimi arasında bulunan orta meleke"-dir. Aristo'nun düşündüğü gibi (bk. *ʿİlmü'l-aḫlâḳ*, II, 1) insan tabiatı itibariyle ne faziletli ne de kötü ahlâklıdır. Gerek faziletler gerekse reziletler, bunlara uygun fiillerin uzun süre tekrar edilmesi ve alışkanlık halini almasıyla gerçekleşir (Fârâbî, *Fuṣûlü'l-medenî*, s. 108-109). Şu halde faziletin birinci niteliği iradî oluşudur. Çünkü insanın doğuştan sahip olduğu melekeler fazilet veya kusur sayılamaz (*a.e.*, s. 109-110). Faziletin ikinci niteliği kapsamlı oluşudur. Buna göre yalnız isteyeni için hayırlı olan şeye faydalı denebilirse de faziletli denemez. Fârâbî, "İnsanın başkası için istemediği hiçbir iyilik ahlâkî fazilete dönüşemez" derken Kant'ı hatırlatmaktadır (bk. *Taḥṣîlü's-saʿâde*, s. 71; krş. Kant, s. 40-41, 96). Faziletin üçüncü niteliği içerdiği hayrın sürekli oluşudur. Buna göre bir ülke, bir millet veya milletler için ortak olan erdemli bir gayeye ulaşmada en verimli ve en uzun ömürlü olan fazilet gerçek fazilettir (*Taḥṣîlü's-saʿâde*, s. 71). Nazarî, fikrî ve ahlâkî faziletler yanında dördüncü bir meziyet olmak üzere her faaliyet alanının o alanda çalışanlar için gerekli kıldığı pratik maharetleri de kazanmış olan kişi Fârâbî'nin idealindeki erdemli insan, gerçek eğitimci, tam filozof, birinci devlet başkanı, kanun koyucu, melik ve imamdır (*a.e.*, s. 74).

Kindî'nin fazilet ve rezilet anlayışı İbn Sînâ, İbn Miskeveyh ve daha sonraki hemen bütün ahlâkçılar tarafından ana hatlarıyla benimsenmiştir. İbn Sînâ'nın *ʿİlmü'l-aḫlâḳ* adlı küçük risâlesi tamamen faziletler ve reziletlerin tarifi ve tasnifinden ibarettir. Bu eserde de dört temel fazilet ile (hikmet, şecaat, iffet, adalet) bunların iki reziletin ortasını teşkil ettiği anlayışı sürdürülmüştür. Ayrıca tâli derecedeki fazilet ve reziletler hakkında da bilgi verilmiş olup bunların yukarıda sözü edilen antolojik mahiyetteki eserlerde sıralananlarla benzerlik taşıdığı dikkati çekmektedir. İbn Sînâ'nın çağdaşı ve özellikle bir ahlâk düşünürü olarak tanınan İbn Miskeveyh, hem İbn Sînâ'nın yaptığından kısmen farklı bir şekilde hikmet, iffet ve şecaata bağlı faziletlerin, hem de adalet erdeminin altında yirmi kadar tâli faziletin listesini vermiştir (*Tehẕîbü'l-aḫlâḳ*, s. 40-45). İbn Miskeveyh yaygın kanaatin dışına çıkarak hikmet, iffet, şecaat ve adalet faziletlerinin zıtlarının bulunduğunu belirterek bunları "cehl, şereh, cübn ve cevr" şeklinde sıralamakta, böylece Stoa ahlâkında olduğu gibi faziletlerin ancak zıtlarının bulunabileceğini hatıra getirmekteyse de (*a.e.*, s. 39) faziletleri yeniden ve daha ayrıntılı biçimde ele alarak her fazileti iki reziletin ortası sayan görüşe dönmektedir (*a.e.*, s. 45-48). İbn Miskeveyh bu orta anlayışının doğurduğu bir güçlüğe de işaret etmektedir. Buna göre bütün ahlâkî yatkınlıkların kazanılmasında tam ortayı bulmak oldukça zordur. Zira tam ortanın, diğer bir deyişle tam faziletin bir tek olmasına karşılık bunun her iki yanında sayısız aşırılıklar, şerler ve reziletler bulunmaktadır. Bundan dolayı İbn Miskeveyh, kötülük sebeplerinin iyilik sebeplerinden çok fazla olduğunu belirterek kötülük yapmanın iyilik yapmaktan daha kolay olduğu şeklindeki Aristocu görüşe katılmıştır (*a.e.*, s. 45-46; krş. Aristo, X, 7.4).

İbn Miskeveyh, felsefî metotla işlediği ahlâk görüşlerini yer yer İslâmî naslarla da teyit etmiş, bu tutum sonraki ahlâkçılarca daha da geliştirilmiştir. Nitekim Râgıb el-İsfahânî, dört temel faziletle ifrat ve tefritten ibaret olan reziletler hakkındaki felsefî görüşleri âyet ve hadislere dayanarak İslâmîleştirmeye çalışmış (*eẕ-Ẕerîʿa*, s. 100-105, 110-112, 142), ayrıca Kur'an ve Sünnet'e dayalı ahlâk geleneğinde fazilet sayılan meleke ve davranışlara da geniş yer vermiş, bunlarla ilgili terimlere orijinal tarif ve açıklamalar getirmiştir (*a.e.*, s. 270-384). Gazzâlî de ismini vermemekle birlikte Râgıb el-İsfahânî'den geniş ölçüde faydalanıp temel faziletlerle ilgili görüşlerini aynı metotla açıklamıştır. Bununla birlikte Gazzâlî, başta Muhâsibî'nin *er-Riʿâye li-ḥuḳûḳıllâh*'ı ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Ḳūtü'l-ḳulûb*'ü olmak üzere tasavvufî kaynaklardan istifade ederek tasavvuf literatüründe "haller" veya "makamlar" denilen faziletlere son şeklini vermiştir. Bu sebeple Gazzâlî'nin fazilet ve reziletlerle ilgili asıl tasnif ve tahlilleri *İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn*'in III ve IV. ciltlerinde yer almaktadır.

Daha sonraki dönemlerde telif edilen ahlâk kitaplarında, büyük ölçüde Fârâbî ve İbn Miskeveyh'in felsefî mahiyetteki fazilet ve rezilet anlayışıyla Gazzâlî'nin tasavvuf ağırlıklı anlayışının uzlaştırılmış olduğu görülür. Bu konuda nâdir istisnalardan biri, aynı uzlaştırmacılığı sürdüren Nasîrüddîn-i Tûsî'nin faziletten biri nicelik, diğeri nitelik bakımından olmak üzere iki türlü sapmanın olabileceği yolundaki düşüncesidir. Klasik anlayıştaki ifrat ve tefrit veya fazlalık ve eksiklik nicelik bakımından uzaklaşmadır. Bu anlamdaki rezilet ahlâka uygun değilse de tabiata uygundur (aşırı cinsel arzu gibi). Tûsî'nin "redâet" kelimesiyle ifade ettiği nitelik bakımından sapma ise (erkeğin erkekle cinsel ilişkisi gibi) hem ahlâka hem de tabiata aykırıdır (*Aḫlâḳ-ı Nâṣırî*, s. 226-228, 233, 239).

Kindî'den itibaren Grek kaynaklı dört temel fazilet fikri yaygınlaşmakla birlikte bu faziletler zaman zaman farklı kavramlarla ifade edilmiştir. En yaygın kavramlar hikmet, şecaat, iffet ve adalettir. Ancak dört temel fazilet meselâ Kindî'de hikmet, necdet, iffet ve itidal; İbn Hazm'da (*el-Aḫlâḳ ve's-siyer*, s. 59) fehm, necdet, cûd ve adalet şeklinde sıralanır. İbn Miskeveyh cûd ve hilmi de temel fazilet saymış olup bunda Kur'an ve Sünnet ahlâkının etkili olduğu açıktır. Onun gibi İbn Hazm da bir yerde (*a.e.*, s. 80) yaygın anlayışa uygun olarak, "Fazilet ifrat ve tefritin ortasıdır" derken başka bir yerde faziletlerin sadece zıtlarından söz etmiş ve bunları cevr, cehl, cübn ve şuh şeklinde sıralamıştır (*a.e.*, s. 59).

Belli başlı ahlâk kitaplarında dört temel fazilet altında ayrıca diğer bazı faziletler sıralanarak bir tasnif yoluna gidilmişse de bu tasniflerde gerek faziletlerin sayısı gerekse adlandırılması konusunda uyumsuzluklar bulunmaktadır.

Bu durum, fazilet ve reziletleri sınırlamanın ve belli kategorilerde toplamanın imkânsızlığından kaynaklanmaktadır. Bazı geç dönem ahlâk müellifleri ise dört temel fazilet anlayışını tamamen terketmişlerdir. Meselâ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eserinin tamamına yakın kısmında geleneksel İslâm ahlâkındaki kırk fazilet, Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin siyaset ahlâkı ağırlıklı *Mevâhibü'l-hallâk fî merâtibi'l-ahlâk*'ında elli civarında fazilet ile bazı reziletler, Bostanzâde Yahyâ Efendi'nin *Mir'âtü'l-ahlâk*'ında ise yirmi dört fazilet incelenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "fżl" md.; a.mlf., *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-şerî'a*, Kahire 1405/1985, s. 100-105, 110-112, 132, 142, 270-384; *Lisânü'l-ʿArab*, "fżl" md.; Fîrûzâbâdî, *el-Ķāmûsü'l-muhît*, "fżl" md.; *Tâcü'l-ʿarûs*, "fżl" md.; M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "fżl" md.; Wensinck, *el-Muʿcem*, "fżl" md.; Aristotales [Aristo], *ʿİlmü'l-ahlâk* (trc. Ahmed Lütfi es-Seyyid), Kahire 1927, II, 1; X, 7.4; İbnü'l-Mukaffa', *el-Edebü'l-kebîr*, Kahire 1331, s. 32, 41, 49, 67, 70; Kindî, *Resâʾil*, Kahire 1398/1978, s. 122, 127-129; Fârâbî, *Tahsîlü's-saʿâde* (nşr. Ca'fer Âlûyâsîn), Beyrut 1983, s. 68-69, 71, 74; a.mlf., *Fuşûlü'l-medenî* (nşr. D. M. Dunlop), Cambridge 1961, s. 108-110, 164; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 39, 40-48; İbn Sînâ, *Tisʿu resâʾil*, Kostantiniye 1928, s. 107-110; İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-siyer*, Beyrut 1405/1985, s. 59-80; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, Leknev 1316, s. 226-228, 233, 239; Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, Tahran 1399; Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-hallâk fî merâtibi'l-ahlâk*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 706; Bostanzâde Yahyâ, *Mir'âtü'l-ahlâk*, İÜ Ktp., TY, nr. 3537; I. Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi* (trc. İoanna Kuçuradi v.dğr.), Ankara 1980, s. 40-41, 96.

MUSTAFA ÇAĞRICI

FAZL
(الفضل)

Genel olarak fazlalık, üstünlük, lutuf ve ihsan anlamına gelen, özellikle de Allah'ın çok yönlü lutuf ve keremini ifade eden bir terim.

"Artmak, fazlalaşmak; meziyet sahibi ve üstün olmak" anlamlarında masdar olan **fazl** kelimesi "fazlalık (eksikliğin [naks] zıddı), isteyerek yapılan iyilik, lutuf ve ihsan, sevabı çok olan iş" mânalarında isim olarak da kullanılır (*Lisânü'l-ʿArab*, "fżl" md.; Fîrûzâbâdî, *Ķāmûsü'l-muhît*, "fżl" md.; *Tâcü'l-ʿarûs*, "fżl" md.). Fahreddin er-Râzî'ye göre bu kelime genellikle "ihsanda çokluk" anlamını ifade eder. Başkalarına çokça iyilik eden kimseye de fâzıl adı verilir. Zamanla bir insanın iyilik yapma düşüncesiyle başka birine sağladığı faydaya da fazl denilmiştir (*Mefâtîhu'l-ġayb*, VII, 99). Nitekim Bakara sûresinin 237. âyetinde kelimenin bu anlamda kullanıldığı görülür. Burada zifaftan önce boşanmak isteyen kadın ve erkeğin gönüllü olarak birbirlerine ikramda bulunmaları, karşı taraf lehine maddî haklarından feragat etmeleri öğütlenmiştir (*a.g.e.*, VI, 145). Cürcânî fazlı kısaca "karşılıksız iyilik etme" şeklinde tanımlamış (*et-Taʿrîfât*, "fżl" md.); Râgıb el-İsfahânî ise kelimenin anlamını "bir şeyin yeterli miktardan çok olması" diye açıkladıktan sonra bu çokluğun iyi veya kötü olarak sayılabileceğini belirtmiş; iyi olanına bilgi ve hilim ereminin ileri derecesini, kötü olanına da aşırı öfkelenmeyi örnek vermiştir. Sözlüklerde, genellikle olumlu fazlalığı ifade etmek üzere fazl, olumsuz olanı ifade etmek üzere de **fuzûl** kelimelerinin kullanıldığı belirtilir.

Râgıb el-İsfahânî'nin yaptığı, daha sonraki bazı kaynaklarda da tekrar edilen (meselâ bk. *Tâcü'l-ʿarûs*, "fżl" md.) fazl tasnifine göre bir şey başka bir şey karşısında üç yönden üstünlüğe sahip olabilir. a) Cins bakımından: Hayvan cinsinin bitki cinsine üstünlüğü gibi; b) Tür (fasıl) bakımından: İnsan türünün hayvan türüne üstünlüğü gibi (Râgıb el-İsfahânî, insanın diğer birçok yaratıktan üstün kılındığını bildiren âyette [el-İsrâ 17/70] tür bakımından fazla işaret edildiğini belirtir); c) Zat bakımından: Bir kişinin başka bir kişiye üstünlüğü gibi. "Allah rızık hususunda kiminizi kiminizden üstün kılmıştır" meâlindeki âyet (en-Nahl 16/71) zat bakımından fazla delâlet eder. İlk iki kategorideki üstünlük farkları varlığın özüne ilişkin olduğu için sabittir. Nitekim bir hayvanın insana has bir üstünlüğe ulaşması mümkün değildir. Zata mahsus fazl ise değişken olup kazanılması da kaybedilmesi de mümkündür (*el-Müfredât*, "fżl" md.).

Kur'ân-ı Kerîm'de 104 yerde geçen fazl ve bu kökten türeyen diğer kelimelerin büyük bir kısmı Allah'ın genel olarak varlıklar âlemine, bütün insanlara, inananlara ve özel olarak da Muhammed ümmetine, ayrıca belli kişi veya zümrelere karşı maddî ve mânevî lutuf ve cömertliğini ifade eder (bk. M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "fżl" md.). Bu arada, "Allah büyük fazl sahibidir" ifadesi birçok âyette tekrar edilir. Kur'an'a göre, "Fazl Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir" (Âl-i İmrân 3/73; el-Hadîd 57/29); "Allah sana bir hayır dilerse O'nun fazlına engel olabilecek bir kimse yoktur" (Yûnus 10/107). Çeşitli âyetlerde dünya ve âhiret mutluluğu, cennet ve cennet nimetleri, Allah'ın bazı günahkârları hemen cezalandırmaması, azaplarını hafifletmesi, günahlarını bağışlaması, hüsrandan koruması, bilmediğini öğretmesi, hidayete erdirmesi, hayırlara fazlasıyla sevap vermesi, iman, İslâm, vahiy, peygamberlik, şefaat gibi Allah'ın insanlığa büyük lutuf ve ihsanları fazl kelimesinin kapsamı içerisinde gösterilmiştir. Müminlerin "hayırlarda yarışma" şeklinde ifade edilen ahlâkî yetkinlik ve çabaları da "büyük bir fazl" olarak nitelendirilmekte olup (Fâtır 35/32) buradaki fazldan ahlâkî fazilet kastedilmiştir. Bir âyette Allah ve Resulü'ne itaat edenlerin O'nun nimetine mazhar kılınmış bulunan peygamberler, sıddîklar, şehidler ve sâlihlerle beraber olacağı belirtildikten sonra, "Bu Allah'ın bir fazlıdır" denilir (en-Nisâ 3/69-70). Başka bir âyette de Allah tarafından sevilmek ve O'nu sevmek, müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve güçlü olmak, Allah yolunda cihad etmek, anlamsız kınama ve yergilerden korkmamak, Allah'ın sadece dilediği kimselere nasip ettiği birer lutuf olarak değerlendirilmiştir (el-Mâide 5/54).

Kur'an'da çeşitli varlık ve imkânlar da fazl kapsamında gösterilir. Buna göre Allah'ın insanların geçimi ve barınması için yaratmış olduğu nesneler, ticaret, kazanç, zenginlik, fetih, zafer ve ganimet gibi dünyevî imkânlar Allah'ın lutuflarındandır (bk. M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "fżl" md.).

Bazı âyetlerde, "bir kimseyi veya bir şeyi diğerinden üstün kılma" anlamına gelen **tafdîl** masdarından fiillerle Allah'ın bütün insanlığa veya belli kesimlere şâmil fazlından da söz edilmektedir. Nitekim İsrâ sûresinde (17/70) Âdem oğullarının bazı mazhariyetlerinden örnekler verildikten sonra, "Onları yarattıklarımızın birçoğundan gerçekten üstün kıldık" denilmektedir. Taberî'ye göre bu üstünlük insanın elleriyle iş yapabilmesi, yiyip içebilmesidir (*Câmiʿu'l-beyân*, XV, 125-126). Râzî ise söz konusu âyet üzerinde kısmen felsefî mahiyette geniş bir yorum yaptıktan sonra burada geçen "tekrîm" ile "tafdîl" arasındaki farkı şöyle açıklar: Yüce Allah insanı akıl, konuşma ve yazma melekeleri yanında estetik bir beden ve ayakta durabilme